

"KİTABİ -DƏDƏ QORQUD"un XVI - XVIII ƏSR
BORÇALISINDAKI İZLƏRİ

Fikrət SÜLEYMANOĞLU

(*"Elm" nəşriyyatı, Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan*)

Azərbaycan qorqudsünaslığı qarşısında duran həlli vacib problemlərdən biri də eposun əlimizdə olan variantının Cənubi və Cənub-şərqi Gürcüstan - o cümlədən qədim Borçalı eli ilə bağlı ilgilərinin aydınlaşdırılmasıdır. Filologiya elmləri namizədi Ş.Məmmədlinin "Kitabi-Dədə Qorqud" yubiley toplusuna daxil edilmiş "Dədə Qorqudun Borçalı izlərinə dair" məqaləsi [3-148-150] və bir neçə ötəri mülahizə istisna olmaqla əslində bu sahədə elə bir iş də görülməyib. Halbuki bəzi araşdırıcıların fikrincə, yaxın gələcəkdə ən sensasiyalı sürprizləri məhz bu "səmt"dən gözləmək olar.

Məlumdur ki, eposun Cənubi Gürcüstan və Borçalı ilə bağlı maraqlı doğuran məqamlarının başında Qorqudoba, Ağcaqala, Ağısqa, Ağ-lağan, Soğanlıq - Qorqud, Ulaşlı, Tuman qalası və s. kimi tarixi türk yurdları dayanır. Epos qəhrəmanları "sası dinli Gürcüstan ağzındakı" həmin yerlərdə "ov ovlayıb, quş quşlayıb", vuruşub, ömür-gün sürməklə yanaşı, həm də bu "doqquz түмән" ölkədən bac alırlar. Ş.Məmmədlinin yuxarıda haqqında danışdığımız məqaləsində adı keçən yer adları ilə əlaqədar məlumatlarına əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Ağcaqala dedikdə, yalnız ağqoyunlu Yaqub Sultanın 1480-ci ildə Gürcüstan valisinin hərəkətlərinə nəzarət üçün təzədən inşa etdirib qədim Dəmirçihəsənli tayfasına bağışladığı məşhur qala [5-228] deyil, həm də neçə para kəndi əhatə edən Ağcaqala nəhiyəsi də nəzərdə tutulmalıdır. Çünki hələ 1728-ci ildə tərtib edilmiş "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə görə də Ağcaqala tarixi Borçalı ərazilərində yaşayan yerli türklərin orta nüfuzlu nəhiyələrindən biri olaraq qalırdı [15-149, 176]. Elə həmin qaynağa görə XVIII əsrin əvvəllərində eposun baş qəhrəmanı Qazanın mənsub olduğu tayfanın adını daşıyan Ulaşlı adlı kənd də indiki kimi bir deyil, üç idi: - Böyük Ulaş, Kiçik Ulaş, Orta Ulaşlı [15-168].

İstər məqalə müəllifinin, istərsə də əksər tədqiqatçılarımız nəzərindən qaçan digər bir toponim isə Gürcüstandakı "Şirak"dır. Məlum olduğu kimi, dastanın "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda Əgrəkin üç yüz oğuz igidi ilə axına başladığı yer kimi "Şirokuz ucu" [2-158] göstərilir (***Andan Şirokuz ucundan Göqçə dənizə dəkin el çarpdı***).

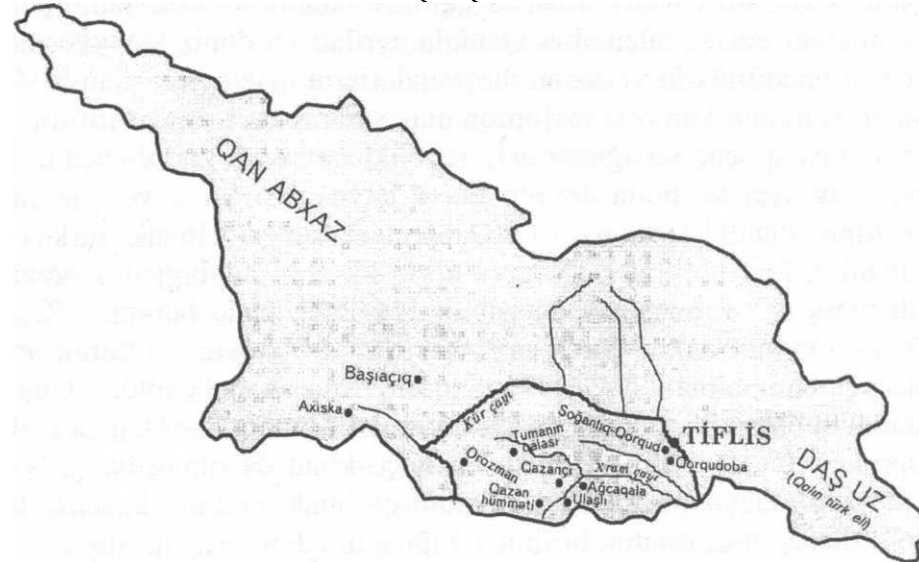
Dastan tədqiqatçılarından O.Ş.Gokyayın həmin toponimi "Şürük" və "Şiröküven" , F.Qırzioğlunun "Şirokovan", F.Zeynalovun və S.Əlizadənin "Şirokuz", M.Erginin isə "Şirokovan" kimi oxuduğu bəllidir. Professorlar Ş.Cəmsidov (18-233-235) və S.Babayev (4-50) onu Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Şərur yaşayış məntəqəsi ilə bağlayırlar. Fikrimizcə, bu məsələ ilə əlaqədar daha düzgün mövqe professor S.Əlyarova məxsusdur. O, toponimi "Şirak" sözü ilə eyniləşdirir və onun Ermənistandakı Şirak yaylası olacağı ehtimalını irəli sürür. Lakin hörmətli tarixçimiz unudur ki, bu adda toponim hələ ən qədim zamanlardan Gürcüstanın cənub-şərqində-Qabırri (İori) və Qanıq (Alazan) çayları arasında da mövcuddur. Azərbaycanın şimal-qərbindəki Sarıca düzündən Qanıqla ayrılan və dəniz səviyyəsindən 865 m hündürlükdə yerləşən, heyvandarların qışlaq yeri olan [6-411] bu ərazi hələ erkən orta əsrlərdən hun, savir, barsil və xəzərlərin, XII əsrdən isə qıpçaq və oğuzların qələbəliklə yaşadığı yer olmuşdur. İş o yerə çatmışdı ki, hətta dövrün gürcü qaynaqları Şirak və ona yaxın əraziləri "Didi Turkoba" - "Qalın türk eli" ("Böyük türk eli") adlandırırdılar [11-152] . Nəzərə alsaq ki, elmi ədəbiyyatda ərazinin adı "Daş uz" formasında da işlənir [11-182], onda buranın "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı "Şirok uz" və ya "Şirokovan" ("Şirak-oba") olacağı ehtimalına da (16-29) diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Onu da unutmaq olmaz ki, hələ XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Dağ Borçalıda Əgrəkin (Əyrək) adını daşıyan bir neçə kənd də olmuşdur [12-548, 551, 554]. Qeyd edək ki, bu ərazinin qərbində qədim oğuzların bizə bəlli olan şəhərlərindən birinin - Sığnağın adını daşıyan Siqnaxi adlı yaşayış məntəqəsi də var

Nəzərdən qaçan toponimlərdən biri də "Dərbənd"dir. Eposda adı bu və ya digər formada 11 dəfə təkrar olunan həmin toponimi tədqiqatçılar bir qayda olaraq, ya qədim Azərbaycan şəhəri Dərbəndlə,

ya da Naxçıvan ərazisindəki Dərbənd adlı yerlə bağlayırlar. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Dərbənd adlı məntəqə Borçalıdakı Qorqudobadan qərbdə - Qarabulaqda da vardı [13- 434].

Bütün bunlarla yanaşı, XVI - XVIII əsrlərə aid Kartli siyahıyaalma və mülk sənədlərində adı keçən və "Kitab"la bağlı olan bəzi yer, şəxs və nəsil adları məsələyə daha geniş baxmağı tələb edir. Məsələn, Dmanisi rayonundakı Orzuman gölünün qərbində yerləşən Yuxarı və Aşağı Orzuman kəndlərinin adı hələ 1536-cı ilə aid sənədlərdə məşhur yazıçı və siyasi xadim Sulxan -Saba Orbelianinin ulu babalarından olan türksöylü İotam (Hətəm) Barataşviliyə məxsus "Orozman" adlı mülk kimi [10-79] çəkilir. Toponimin ("Orozman") Qazan xanın oğlu Uruzun adına uyğunluğu diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Çünki ərəb əlifbasında "Oroz", "Oruz" və "Uruz" sözlərinin yazılışının eyniliyi, eləcə də Orta Asiya türklərində bu sözün şəxs adı kimi "Oroz" formasında yayıldığı mübahisəsizdir.

GÜRCÜSTANIN "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" TOPONİMLƏRİ XƏRİTƏSİ

Gələcək tədqiqatçıların diqqətini bununla bağlı bir şeyə də yönəltmək istərdik. Gürcü tarixçiləri bir çox hallarda olduğu kimi, bu toponimi öz dillərində tarixi sənədlərə uyğun olaraq "Orozman" formasında,

rus dilində isə sanki iz itirirmiş kimi "Ormozani" və "Orzumani" şəklində verirlər. Halbuki yerli türklərin sakin olduğu bu kəndlərin adı 1707 -ci ilə aid siyahıyaalma sənədlərində də "Orozman" kimi göstərilir [13-468].

Tərtib tarixi 1707-1709-cu illərə aid edilən [13-36] Vaxtanq "Dasturmali"-sinin (farsca "dəstürür-əməl" - təlimat sözündəndir) 27-ci fəslində deyilir: "Kartli çarlığının siyahıya alınması zamanı bu qaydaya əməl etmək lazımdır... tatarlar və Saulğar Məlikdən başqa hamı siyahıya alınsın" [8-2].

1721-ci il siyahıyaalınması zamanı dəqiqliklə "əməl edilmiş" həmin çar təlimatında "tatarlar" dedikdə, Baydar, Dəmirçihəsənli, Alağac, Somxit, Berduc kimi Borçalı ellərində yaşayan Azərbaycan türkləri, "Saulğar Məlik" dedikdə isə Dağ Borçalıda yerli xan tərəfindən idarə olunan və ayrıca inzibati vahid hesab edilən Lori xanlığı (hazırda Ermənistanın Stepenavan və Kalinino rayonları) nəzərdə tutulur. "Kitabi - Dədə Qorqud"un baş qəhrəmanı Salur (Salğur) Qazanın soyadını daşıyan kiçik xanlığın "Dasturmali" kimi ciddi çar sənədində niyə belə adlanması özü böyük maraq doğurur. Tarixi mənbələrin əksəriyyətində (Rəşidəddin, Yazıçıoğlu, Əbülqazi xan) "Salur", "Salır" və "Salor" adı ilə qeydə alınmış [9-96], XII-XIII əsrlərdə Salğur dövləti yaratmış bu qüdrətli [16-318] tayfanın adı yalnız Mahmud Kaşğaridə "Salğur" kimi göstərilir. Ona görə də 1707-ci ildə həmin sözün gürcü dilində öz qədim formasına yaxın şəkildə Saulğar/Salğur kimi verilməsi ayrıca araşdırmanın mövzusu ola bilər. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, istər "Dasturmali"də, istərsə də Q.Tumanışvili ilə birlikdə siyahıyaalmanı aparan şahzadə Vaxuştinin öz "Coğrafiya"sına əlavə etdiyi siyahı və xəritədə Somxitin Ağcaqalaya yaxın hissəsində -Debeda çayını sağ sahilində "Qazan-ümməti" və "Qazançı" adlı iki kənd də qeydə alınıb [7-194].

Eposda "Amit soyunun aslanı" kimi təsvir edilən Qazanın son-ralar bu soyun bir hissəsinə öz adını "verməsi" (Qazan ümməti) də diqqətəlayiqdir.

XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərinə aid siyahıyaalma və mülk sənədlərində çox ciddi maraq doğuran əsas məsələlərdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" obrazlarının adlarını daşıyan şəxs və

soyadlarıdır. Sənədlərdə Oğuz (Təkə Oğuzaşvili), Qorqud (Avtandil Korkut), Bayandur (Bayandur Abazaşvili), Becan (Bejan Şanşiaşvili) Qarabudaq (Qarabudaqaşvili), Dondar (Dondar Ecubaşvili) kimi adları və soyadları daşıyan şəxslərin indiki Bolnisi rayonu ərazisində mülk sahibləri olduqları bildirilir [13-145, 169, 422, 432, 441]. Özü də bu cür adlar dəfələrlə təkrar olunur.

Bəlkə də bunun türk və ya islam təsiri ilə bağlı olduğunu güman edənlər olacaq. Əslində bu təsir altında olan hər hansı bir xristianın o vaxtlar öz övladlarına türk və ya müsəlman adı qoyması da mümkün idi. Amma Gürcüstanın hələ şiə təriqətli İranın tərkibində olduğu, müsəlmanlaşanların özlərinə, adətən, Nəzərəli, Qulaməli, Əliqulu, Abbasmirzə kimi adlar götürdüyü bir zamanda ancaq kiçik bir bölgədə insanların özlərinə türklərin belə az qala unutmaqda olduğu oğuz adlarını qoyub nəsilbənəsil yaşatmaları bu təsirlə izah edilə bilməz. 1721-ci il siyahıyaalmasında Dmanisinin şərqində bir kənd qeydə alınıb - Qarancuq. Sahibi də Türküstan Türküstanışvili! Bəlkə elə bu şəxs "Qaracugun qaplanı, Türküstanın dirəyi" olan Qazan xanın soydaşlarındanıdır?

Bunlar kimlərdir? Bəlkə öz tayfasından küsüb "Altun xaça əl basan, pilon geymiş keşişin əlini öpənlər", bəlkə də "Dış Oğuz İç Oğuz asi olduqdan" sonra salamat qalıb xilas "sası dinə" keçməkdə görənlərin nəslidir? Hər halda, üzərlərində "Oğuz möhürü" gəzdirən bu insanların etnik mənsubiyyəti, onların xristianlaşmış və ya əksinə, heç müsəlmanlığı qəbul etməmiş oğuzlar olduğu aydınlaşdırılmalıdır. XIX əsrin sonlarında Şimali Borçalıda arxeoloji tədqiqatlar aparan məşhur gürcü tarixçisi E. Takayşvili Zalqa rayonu tərəfdə Baratovlara aid kilsə xarabəliyində bir qəbir daşına rast gəlib. Daşın üzərində gürcü dilində: "İlahi, bu məzarda yatan Qarabudaqaşviliyə qızı Tamara və Anaxanıma rəhm eylə" - sözləri yazılıbmış. Demək, nəinki bu nəslin kişiləri, həmçinin qadınları da oğuz adı daşıyırmışlar [14-120].

Fikirmizcə həmin ərazidə - Trialetidə yerləşən, adı bir sıra gürcü qaynaqlarında, o cümlədən "Dasturmali"də və Vaxuştinin siyahısında keçən "Turan kəndi" [7-200] və "Turan dərəsi" (**"*Turanis xevi*"**) toponimlərinin, eləcə də Qorqudobanın qərb sərhəddində qədim

oğuzların Türkünstandakı yaşayış məskənlərindən birinin - Kumisin adını daşıyan yaşayış məntəqəsinin və gölün tarixinə də bu kontekstdə yanaşmaq faydalı olardı...

QAYNAQLAR

1. Kitabı-Dədə Qoqud (*tərtib edən H.Arashlı*) - Bakı: Gənclik, 1978
2. Kitabı-Dədə Qoqud (*tərtib edən S.Əlizadə*) - Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999
3. Kitabı-Dədə Qoqud (*məqalələr toplusu*) - Bakı: Elm, 1999
4. Babayev Səfərrəli. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qoqud" toponimləri. - Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999
5. Бутков П.Г. Материалы для истории Кавказа с 1722 по 1803 год., ч.1 - Спб., 1869
6. БСЭ, т 29. - Москва, 1978
7. Vaxuşti Baqrationi. Gürcüstanın coğrafiyası. - Tbilisi: Metsineroba, 1997 (*gürcü dilində*)
8. Джавахов И. Народные переписи в Грузии. - Спб, 1901
9. Zeynalov Fərhad. Türkologiyanın əsasları .- Bakı: Maarif, 1991
10. Исторический Вестник, кн.1 -Тбилиси, 1924
11. История Грузии, т.1 - Тбилиси, 1962
12. Gəncə - Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. - Bakı; Şuşa, 2000
13. Лордкипанидзе Яс. Нижняя Картлия в первой четверти XVIII столетия ч.1,2 - Тбилиси, 1935 (*gürcü dilində*)
14. Такайшвили Е. Археологические экскурсии, разыскания и заметки., вып. IV-Тифлиς, 1913
15. Faruq Sümər. Oğuzlar .- Bakı: Yazıcı, 1992
16. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı :Pedaqogika, 2001
17. Xəlilov Pənah. intibah abidəsi. - Bakı: Gənclik, 1993
18. Cəmsidov Şamil. Kitabı-Dədə Qorqud. - Bakı: Elm, 1999

S u m m a r y

TRACES OF *Kitabi Dede Qorqud* IN XVI - XVIII cc. BORCHALI*Fikret SULEYMANOĞLU**("Elm" Publishing House, National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan)*

As it is known from *Kitabi Dede Qorqud*, some of the stories explained in the book had taken place in the territory of the present-day Republic of Georgia, including the *Borchali* area, where Turks live in compact. Besides the names of places mentioned in several parts of the book, such as Aghcaqala, Aghlaghan, Aghishqa, and Tuman, there are many other places in Borchali area (shown in Georgian sources as well) that had been named after Oghuz heroes and tribes. Qorqud Oba, Soghanliq-Qorqud, Qazan Ummeti, Orozman, Eyrek, and Ulashli are few examples of this.

In several Georgian sources, especially in property ownership documents, it is shown that in XVI - XVIII centuries in north-west part of Borchali province there were many property owners whose names come from Turkic-Oghuz origin. For example, Teke Oghuzashvili, Avtandil Qorqud, Bayandir Abozashvili, Becan Shanshiashvili, Qarabudaqashvili, Dondar Ecubashvili, Turkustan Turkustanishvili and others. These people, most probably were not the Georgians who took Turkic names, because at that time Georgia was under the rule of Iran and Georgians were forced to take not Turkic but Shia Muslim names, such as Nazarali, Qulamali, Aliqulu and Abbasmirza. They rather were the Oghuz people who accepted Christianity and took Georgian family name endings to their surnames...